

БАРПЫНЫН ЧЫГАРМАЧЫЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮНҮН БАШАТТАРЫНАН

Макалада даңазалуу акын Барпы Алыкуловдун чыгармачылык өзгөчөлүктөрү жана аларды калыптандырууга өбөлгө болгон айрым турмуштук жана көркөм-эстетикалык жагдайлар талдоого алынат.

Барпы туптуура он бир жашынан он төрткө чыкканга чейин толук үч жыл Мадали ажыга кумганчы, отун, суусун ташып, падасын бакчу элгенчи катары кызмат өтөп жүргөн. Мадали ажылыгынан мурда чоң молдолугу бар абаттуу кишилерден экен. Ошол үчүн ажыга барып жатат да. Тек жайы Ферганалык өзбектерден, дөөлөттүү жашап өтүптүр. Эми ошондой аттуу-баштуу, эл арасына таасирдүү дин ээсинин алдына молдосу да, сопусу да, кожосу да, эшени да келип турушкан эмеспи. Көнүмүш эреже-салт боюнча алим адамдар чогулган жайда намаз окулгандан кийин, шашпай олтуруп алышып, маал-маал көк чайдан ууртап койуп, уламачылык кылышып, масала сүрүшкөн. Чыгыштын далай санжыра, тарыхынан айтышкан, нечендеген китептерди үн чыгарып окушкан, арасында сөзсүз казал жыйнактар менен дастандар, философиялык трактаттар да бар болгон чыгар. Акыл-сезими курч, феноменалдуу ойго тутуу, эске сактоо жөндөмүнө ээ, бир дастанды бир эшиткенде баштан-айак жаттап калчу Барпы акын ошолорду тыңшап олтуруп, уккандарын кулагына куйуп, жандүйнөсүнө жугузуп албай, ыр түзүлүш формаларын көңүлүнө кармап калбай, бүт баарын эле шамалга учуруп, сууга агызып жиберди дейсиңби? Анын үстүнө ошол чөйрөдө, өзбектер арасында акын жанараакта басым жасап белгилеп өткөндөй үч жыл (аз мөөнөтпү!) жашап жатпайбы. Чыгыш классиктеринин чыгармалары бөтөнчө өзбектер менен түрктөшүп кеткен арап, парсыларда, соодагерчилигинен монголдор сарт деп атап салышкан жергиликтүү тажиктерде баарынан көп жайылган эмес беле.

Эки-үч деталь, шрихтер. Кийин ошол эле Мадали ажыга чыгарган ырында «Кудайдын ушул сөзү» деп, «уккан ажың өзү» деп, «парсыча ырды көчүртүп, жыйнап алган көрүнөт». «Касиеттүү тумар» деп, «тагынбаса убал» деп, «ишентүүгө көп элди, калп жеринен бул ажы ыйлап алган көрүнөт» деген саптар бар. Парсы поэзиясынан таптакыр кабары жок, «Алланын сөзү» - Курандын айрым бөлүмдөрү деп окуп жүрүшкөн китептерде көркөм чыгармалар да бар экенин сезип-туйганга жарамсыз Адам кайдан жүрүп «парсыча ырды көчүртүп, жыйнап алганын» билмек эле. Ал «ыйык» китептер менен да жакшы тааныш болу керек. Дагы бир санат-термесинде («Эмеспи») «узун сабак ырдасаң, казал болот эмеспи»-деп (арапча-газел) поэзиядагы бир жанрдын эстетикалык табиятын өзүнчө божомол түшүнүп алып, угарман менен окурманга да божомол түшүндүрүп жатпайбы. Эң негизгиси газалдан кабары бар экендиги. Демек, аны башкалардан угуп, өзү да жаратып, ырдап келиптир.

Барпынын мындай чөйрөдөгү турмушу дагы уланган. Мадали ажыдан кеткенден кийин Азирети эшендин колунда болот. Кайра эле мурдагы элдин ичине түшөт, ошол эле өзбектердин арасында. Түрдүү кызмат аткарат. Дегинкиси ушул чөйрөдө жашап өткөнү канчалык даражада чын болгонун жаңыдан ырдап чыкканда Бекназар менен айтышынан деле ачык көрсөк болот. Ал: «Акынсынган Барпы көр кесемин Сенин пайыңды, Ким билет түпкү жайыңды? Созоктогу сарттардын жашында бактың падасын» -деп ашкерелеп жибербедиби. Эмне болбосун, жаңы жер, жаңы чөйрөдө китеп окуган сабаттуу адамдарга

аралашуу менен Чыгыш маданиятына байланышкан кошумча маалыматтарды алуу, баштагы балалык түшүнүктөрүн кеңитүүүшү үзгүлтүксүз алгалоо багытында жүргөн.

Экинчи жагынан, Барпы Чыгыш акындарынын дастандары менен газалдарын кадимкидей эле калк аралап аткарып, ырдап жүрүшкөн өзбек шайырлары менен да көпчүлүк учурларда бирге болгон. Алар менен жаакташкан аскиялардын үлгүлөрү калган, сөзсүз ыр түрүндө. Анын айтыштарында ошол аскиядан өткөн элементтердин жандуу таасирлери бар. Молдо Бекназар, Карамурза, каражаак Калмырза, Акайымдар менен айтыштарында ал ак шоола өзгөчө жарык Жана айкын көрүнөт. Анан калса, Барпы жаш кезинде айрыкча көп барган жактар ошол элдердин арасы-Созок, Жалалабат, Өзгөн, Базаркоргон, Ноокен, Алабука, Коргонтөбө, Карасуу, Ош, Ноокат, Кадамжай, Баткен, Лейлек, Наманган, Анжыян, Кокон, Кожент, Памир-Алай, негизинен ичкиликтер көп жашаган жактар экен. Өзү менен ырдашып чогуу жүргөн, же бөлөк жерлерден келип беттешкен акындардын дээрлик басымдуу бөлүгү жалаң китеп окуган сабаттуу молдолор: Бекназар молдо, Нишан молдо, Ташмат молдо, Ганыбай молдо, Нурмолдо, Жеңижок молдо, Ботобай молдо, Орозали молдо, Чөп ырчы молдо, Курман молдо.

Дин ээлеринин арасында төрт жылдай жүрүп калу, башка илими бар акындар менен дайыма алака- катышта болу, Барпыга дагы эмнелерди бергенин, сабаттунун сабаты, китептин китептик белгилери анын жалпы чыгармачылыгына кандайча из калтырып кеткенин ырастоочу жана бир мисал. Барпыны «акын» же «апыз» дешчү экен. «...Эң биринчи мен Барпыны 1932-жылы, базар күнү чайханада топтолгон элге ырдап берип турган жеринде көргөмүн. Андан кийин да бир нече жолу анын чөйрөсүндө болуп, кунт койуп, тирмейип карап отуруп ырларын, айткан сөздөрүн уккамын. ...Барпыны башка ырчылардан ажыратып турган сырткы көрүнүш-эл аны ырчы дебестен, акун дей турган. Ал барган кыштактын кишилери дүрбөшүп, «Барпы акын келди», «апыз келди» дешип бирине-бири кабар берип, чоң окуя катарында жарыйалаша турган».

«Жол бөгөгөн жолборс деп, жолукпай өтсөм болбос деп, сай бөгөгөн жолборс деп, саламсыз өтсөм болбос деп, келип калдым үйүңө, келе бербейм күнүгө»-деп шаңкылдап ырдап бир киши биздин үйдү көздөй бурулду. Атам экөө кучакташып көрүштү. Эл «апыз» келди деп дүрбөп калды. Ошол кезде мен биринчи класста окуп жүргөм. Ал Барпы ырчы экен. Биздикинде түнөп калды. Айабай көпкө ырдады».

Бул жерде атайын көңүл токтотуп өтчү сздөр, же илимдин тилине салып айтканда терминдер «акун» менен «апыз» болуп жатат. Барпы өзү да бир ырында «ырдам тилим талбас машкур акун болдум» -деп айтат. «Акундун» түпкү мааниси уйгурча билими бар, окумал, улама дегенди билдирет. Анда «апыз» кандайча чечмеленет? Буга өзү «Барнайым - асман, мен жапыз, Барнайым – дастан, мен - апыз»,-деп сөз кошот. Эмне үчүн, айталы, ошол эле Барпы кошо жүргөн Токтогул менен Эшмамбетти, Коргол менен Калыкты, болбосо Осмонкул менен Ысмайылдарды апыз же акун дебей ырчы деп аташкан. Эмесе булар бир жүйөлүү негизде чыккан аталыштарбы, же жөн эле ооз келди айтыла калып келген катардагы сөздөрбү?

Апыз-туурасы хафиз (арабча), биринчи Жана түз мааниси Куранды жатка билген киши. Ошол артыкчылыгы үчүн парсылардын улуу акыны Шамсидин Мухамет (XIV) Хафиз деген ылакап наам алган. Өзү толук диний билими бар адам экен. Куранды падыша сарайында зор даражалуу кишилер чөйрөсүндө жатка айтуу анын күндөлүк нанын таап жеп, турмуш өткөрчү адистиги болгон. Ал отуруштарда Курандын жол-жоболорун фанатиктерче жактаган Кул Кожо Ахмат Яссавий сыйактуу мистик, сопуй акындардын китептери менен кыссалар, мусулмандардын санжыра, тарыхы кошо окулган. Башкачараак түшүндүргөндө, мында дайыма китеп сөздөрү өкүм сүргөн, тикеден-тике диний маанисиндегилери да, көркөм чыгарма түрүндөгүлөрү да. Барпынын апыздыгы да түздөн-түз мына ушул китептик таасирлерден улам өөрчүгөн санжырачылык, маселе сүрүүчүлүк, улама-билгилик жөндөмүнө-легнда түрүндө, же диний чүмбөт аркылуу келип кирген Чыгыш маданиятынын үлгүлөрүн, даанышмандык жана көркөм ойлорун айтуу өнөрүнө байланышат. Ал динди түп дилинен кабыл албай (өмүр бою намазга жыгылбай

өткөнү эле канчадан кабар берет), молдо, кожо, эшен, калпалар менен бүбү, бакшылардын абийирин айрандай төгүп, айыбын ашкерелеп жүрүп өтсө да, анын-ошол диндин окуусунан зор маалыматы бар экендигинде эч кандай шек жок. Ошондой даярдыгы бар үчүн дин сөздөрүн, дин түшүнүк, эреже жолдорун дин ээлеринин өздөрүн чаап түшө турган курал катары колдонгон, өзүнүн поэзиясы да, айрым конкрет даректер да ушуну далилдейт.

Мисалы. Молдо Бекназар, каражаак Калмурза менен болгон айтыштарында Барпы Чыгыш элдеринин – араб халифаты менен парсылардын санжыра, тарыхынан, кысса, легендалары менен айрым белгилүү личносттуулар жөнүндө айтымдарынан, пайгамбарлардын тегерегинде чыккан болмуштардан мыкты кабардар экендигин абдан бийиктен туруп көрсөтүп өткөн. Мында эч кандай кокустук да, таң кала турган нерсе да жок. Бардыгы өз жолу, өз закон ченеми менен айкынга чыгып жаткан көрүнүштөр. Ал эми не себептен ушул теманы ырдоого болгон зарылчылык баягы эле көроокат экендигин жогоруда “пайгамбарлар жана олуялар кыссасы” жөнүндө сөз кылганда айткан элек го. Жашоо керек, азык табыш керек, элдик ар бир катмар, жаш өзгөчөлүккө карата түрдүү шартта, түрдүү темада, түрдүү ыкмада, түрдүү тон, түрдүү үн менен ырдалат. Кайсы чөйрөгө, кайсы мазмундагы санат, термелер менен ырлар, же дастан, казалдар өтүмдүү болору да сөзсүз түрдө эске алынат.

Дагы бир маанилүү фактор. Башка кыргыз ырчыларынан болгон дагы бир айырмасы, Барпы колуна комуз кармаган эмес. Мындайча түшүндүрмө бергенде, “а-а”-деп ооз ачкандан айтчу сөзүн айтып бүткөнгө чейин ырларын тыным албай сабатып гана төнүп олтурган. Бир түрдүү обонго да салбаган, ошого жараша комуздун күүлөнүш ыгына да байланбаган. Бул туруктуу өзгөчөлүк, психологиялык жагдай анын ойлоо манерасына да таасирин тийгизип, жекече мөөрүн түшүргөн. Ушундан улам анын ырлары түрдүү ыргак, түрдүү интонация менен түрдүү формага, түрдүү ыр өлчөмдөрүнө салынып айтыла берген. Айрым чыгармалары обон менен песня сыяктуу аткарылса, айрымдары кадимки ричитатиф түрүндө, же стих өңдүү окулат, мелодикасы да кулакка бөлөк угулат. Кыргыздын элдик поэзиясына, калк ырчыларынын чыгармаларына негизинен 8-11 муун өлчөмүндөгү ыр түзүлүшү мүнөздүү. Он бир муунда азыраак колдонулган. Ал эми Барпыда болсо 3-4; 7-8; 9-10; 11-12 (“Айылдан чыгаар чыкпас сен болдуң, досум, үйгө кирер-кирбес мен болдум, досум”) муун өлчөмүндөгү тикеден-тике профессионал адабиятка тиешелүү, графикалык жактан кызык курулган татаал ыр түзүлүштөрү арбын кездешет.

Литература:

1. Пайыңды – согончок тарамышыңды.
2. Барпы. 1-т., 229-230-беттер.
3. Үмөталиев Т. Чоң акынды эскерүү. //Ленинчил жаш, 1974, 26-декабрь.
4. Байзаков Т. Залкар ырчы. //Кыргызстан маданияты, 1974, №52 (416), 26-декабрь.
5. Большая Советская Энциклопедия. Т.28, -Москва, 1978, с. 219.